

Тема 6. ОРФОЕПІЯ

1. Орфоепія як розділ мовознавчої науки. Орфоепія і культура мовлення.
2. Становлення орфоепічних (вимовних) норм української літературної мови.
3. Основні вимовні риси системи голосних і приголосних сучасної української літературної мови.
4. Вимова звукосполучень приголосних.
5. Вимова слів іншомовного походження та аббревіатур.
6. Засоби милозвучності української мови. Поняття про фоностилістику.
7. Норми наголошення слів.
8. Причини порушення орфоепічних норм.

Орфоепія – це, по-перше, сукупність правил вимови звуків, звукосполучень у мовленнєвому потоці, наголошування слів, інтонування; по-друге, це розділ мовознавства, що вивчає і систематизує правила літературної вимови. **Л і т е р а т у р н а в и м о в а** – це зразкова вимова, нормалізована, вимова освічених людей, позбавлена просторічних, діалектних, регіональних рис.

Нормативна вимова має велике суспільне значення: вона полегшує процес спілкування, сприяє зростанню мовної культури народу і є невід’ємним складником високої культури загальнонародної мови. Важлива роль української літературної вимови визначається також тим фактом, що наша мова належить до числа великих мов світу.

В и м о в н і н о р м и с к л а д а ю т ь с я історично, разом із формуванням національної мови, коли розвиваються різні форми публічного мовлення і збільшується питома вага усного мовлення у житті суспільства. Учені вважають, що це припадає на час формування нової української літературної мови – XVI–XVII ст. Початок теоретичної нормалізації української мови, теорії і практики її культури пов’язується з укладанням перших граматик, риторик і словників, у яких із навчальною метою описувалась система нашої мови. У цих джерелах у зв’язку з практичними потребами пояснювалося, як треба читати літери або їх поєднання в українських текстах. Такі зауваження були у граматиках І.Ужевича (1643 р., розділи «Коментар до літер», «Про частини мови»), О.Павловського (1818р.), у фольклорних збірниках М.Цертелєва, М.Максимовича, І.Срезневського.

Процес формування нової української літературної мови досить інтенсивно проходив у кінці XVIII – першій половині XIX століття і ускладнювався заборонами, відсутністю комплексу соціолінгвістичних передумов, що сприяли б динамічному розвитку української мови. Теоретичні міркування щодо української вимови містилися у статтях А.Метлинського («Заметки южнорусского языка», 1839 р.) і П.Лавровського («Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями», 1859 р.). І хоч формування **в и м о в н и х н о р м** ішло повільно, все ж в основних рисах вони с к л а л и с я уже в д р у г і й п о л о в и н і XIX століття на основі середньонадніпрянських говорів (проте вони не закріпилися на всіх українських землях) завдяки діяльності

прогресивних письменників, культурних діячів, у першу чергу – це Т.Шевченко, який унормував українську мову на всіх рівнях, у тому числі – на орфоепічному. Для розвитку теорії культури української мови досить вагомими були міркування, зауваження, статті І.Нечуя-Левицького, Б.Грінченка, А.Кримського, П.Залозного, Р.Шерстюка та ін. Основи орфоепічних норм української мови загалом були визначені у статті В.Науменка «Обзор фонетических особенностей малорусской речи» (1889 р.). У 20-х роках ХХ століття, коли проблеми нормалізації української мови були надзвичайно актуальними у зв'язку з поширенням освіти українською мовою, упровадженням правописів (1921 р., 1928 р.), відбувалося уточнення й уніфікація вимовних норм. 1929 року український мовознавець Петро Горецький уперше вжив термін «орфоепія» («ортоєпія») у праці «Про правомову або ортоєпію літературної мови».

У наукових працях, посібниках того часу (автори О.Синявський, М.Йогансен, І.Троян, М.Наконечний, Л.Булаховський) були вироблені принципи для подальшого унормування літературної вимови: 1) орфоепічна норма не може орієнтуватися на вузьку діалектну базу, 2) при встановленні норми слід зважати на вимову найосвіченіших людей, 3) орфоепічні норми мають бути легкими у засвоєнні і не повинні відходити далеко від правопису.

У 30-х роках ХХ століття з відомих причин мовознавча наука перебувала у стадії прихованого розвитку. Навіть така важлива суспільно-політична подія, як об'єднання українських земель, а значить – усунення перешкод для уніфікації усіх норм української літературної мови, майже не змінила загальної картини.

Тільки у 50-х роках науковий інтерес до питань культури мови, й орфоепії у тому числі, зростає. 1951 року вийшов «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського, у якому автор окремого розділу М.Наконечний загалом глибоко, повно і науково обґрунтовано розглядав питання вимови. З 60-х років ХХ століття орфоепія активно розглядається у широкій проблематиці культури мови взагалі, виділяється як окремий розділ мовознавчої науки і стає серцевиною науки про культуру мови.

У наш час норми української літературної вимови в основному склалися. Сформувавшись на вимовних особливостях середньонад-дніпрянських говорів, вони увібрали в себе особливості вимови й інших діалектів, стали загальнонародними і ґрунтуються на звукових та акцентуаційних особливостях української мови.

Теоретичні засади української орфоепії досить повно і досконало були розроблені науковцями Інституту мовознавства НАН України і втілені у словнику-довіднику «Українська літературна вимова і наголос» за редакцією М.А. Жовтобрюха (1973 р.).

Важливу роль у справі усталення і закріплення норм наголошування відіграли словники наголосів (1959 р.) та орфоепічний (1984 р.) – М. І. Погрібного, словники С. І. Головащук («Складні випадки наголошення», 1995 р. та «Словник наголосів», 2003 р.), словники-довідники

щодо слів з літерою г – О.Пономарева (1997 р.), М.Паночка (1998 р.) і академічний «Орфоепічний словник української мови» у двох томах (2001 р.).

На сучасному етапі орфоепічні норми української мови, уніфікуючись, повільно змінюються, удосконалюються у зв'язку зі змінами на різних мовних рівнях. Науковим вивченням проблем орфоепії займається багато учених. Видано ряд монографій: «Мовна норма і стиль» М. М. Пилинського (1976 р.), «Наголос у сучасній українській мові» (1984 р.) та «Українська акцентна система» (2002 р.) В. М. Винницького, «Вивчення фонетики, морфології в умовах місцевих говорів» Л. М. Симоненко (1981 р.); посібники для учителів створили Н. І. Тоцька («Фонетика української мови та її вивчення у початкових класах», 1976 р.), М. С. Вашуленко («Орфоепія і орфографія в 1 – 3 класах», 1982 р.), М. Г. Стельмахович («Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4 – 8 класах», 1983 р.), Н. П. Миронюк («Орфоепія в 4 – 8 класах», 1986 р.), М. І. Пентилюк («Культура мови і стилістика», 1994 р.), О. М. Пазяк і Г. Г. Кисіль («Українська мова і культура мовлення», 1995 р.); численні статті у фахових збірниках, газетах, журналах публікують В.В. Німчук, В.Г. Складенко, О.А. Сербенська, І.Г. Матвійс, В.М. Русанівський, А.П. Грищенко та багато інших.

Як розділ мовознавчої науки орфоепія тісно пов'язана з морфемікою, словотвором, морфологією, лексикологією, бо вимова охоплює випадки варіативного оформлення слів, граматичних форм. Знання і дотримання вимовних норм має велике значення для засвоєння правопису, орфографії. Та найтісніше орфоепія пов'язана з фонетикою, оскільки в її основі лежить звукова система мови, багато слів української мови пишуться на основі вимови. Однак вимова – поняття значно ширше, ніж фонетична система, бо орфоепія охоплює звукове оформлення окремих слів або груп слів, закріплення місця наголосу за певними групами слів і граматичних форм.

Предмет орфоепії мовознавці визначають по-різному: це і вимова окремих звуків та їх сполучень, і норми наголошування, й інтонування висловлень. Усі ці елементи оформлюють усне мовлення у звуковому плані. Орфоепічні норми охоплюють перш за все правила вимови голосних і приголосних, звукосполучень, слів іншомовного походження, наголошення слів та ін.

На **вимову голосних звуків** (вокалізм) в українській мові дуже впливає наголос. У наголошеній позиції усі голосні (крім деяких слів зі [i]) звучать чисто і виразно: *дах, клен, сир, рік, сом, луг*. Виразність вимови зберігають і ненаголошені [а], [у]: *[бурак], [калужа], [сурма]*. Для інших ненаголошених ([е], [и], [о]) характерне своєрідне уподібнення – **акомодація** – взаємне пристосування суміжних голосних.

Особливості вимови голосних звуків див. у таблиці 1:

Звук	Позиція	Вимова	Приклади	Примітка
наголошений [i]	на початку слова у суфіксі -ін-	[i ^н] або [и ^і] [i ^н н]	[i ^н нод'і], [i ^н ней] [и ^і ниий], [и ^і дол] [україи ^н на]	Б. Грінченко закріпив навіть орфографічно
ненаголошений [o]	перед складом з [y] (рідше [i])	[o ^у]	[зо ^у зул'а], [ро ^у зумний], [ко ^у ліно], [по ^у б'ічно]	До [а] ненаголошений [о] в літературній вимові не наближається ніколи
ненаголошений [e]	перед складом з [a], [o], [e] перед складом з [i], [и], [y]	[e ^а] [и ^е]	[ве ^а зла], [ве ^а зло], [ве ^а зе] [ви ^е з'іт'], [ви ^е зи], [ви ^е зу]	Ступінь наближення до [и] більший
ненаголошений [и]	перед складом з [i], [и], [o], [y] перед складом з [a], [e]	[и ^е] [e ^и]	[ви ^е с'іти], [си ^е ди], [ви ^е сокий] [жи ^е вут'] [же ^и ла] [же ^и ве]	Ступінь наближення до [е] більший
! На ступінь наближення [е], [и] один до одного, крім наголошеності складу, впливає ще і темп мовлення.				

Отже, найважливіша риса українського вокалізму – завжди повнозвучна вимова голосних звуків не тільки під наголосом, а й у ненаголошеній позиції.

У сучасній українській літературній мові **приголосні звуки** перед голосними і в кінці слова вимовляються чітко. Однак слід пам'ятати про особливості нормативної вимови деяких із них (консонантизм):

1). Дзвінкі приголосні у кінці слова і складу (перед глухими) не оглушуються: заво[д], сні[г], наро[д], ні[ж]ка, ве[з]ти. Виняток – 5 слів із [г]: (легко, воґко, нігті, кігті, дьогтю), у яких третій – [х] на місці | г |: ле[х]ко, во[х]ко і т.д.

Порушення цієї норми призводить до сплутування лексичних значень слів гриб – грип, плід – пліт, гадка – гатка, міг – міх, казка – каска.

2). У префіксах з, роз, без та прийменниках з, без перед глухим приголосним допускається паралельна вимова – з оглушенням і без нього. Такий перехід відбувається здебільшого при швидкому темпі мовлення, типу ро[з]хитати і ро[с]хитати, [з] питаннями і [с] питаннями.

3). Глухі приголосні перед дзвінками в середині слова вимовляються дзвінко: ай|с|берг – ай[з]берг, про|с'|ба – про[з']ба, я|к|би – я[г]би, хо|ч|би – хо[дж]би.

4). Афrikати [дж], [дз], [дз'] вимовляються як один злитий звук: б[дж]ола, кукуру[дз]а, [дз']інь.

5). Слід розрізняти у вимові гортанний щілинний [г] (пори[г], [г]глибокий, бі[г]ти) і задньоязиковий проривний [r] ([r]ел[r']іт, смокін[r]), які також

можуть розрізняти значення слів, пор.: *гніт* (утиск), *гніт* (у свічці); *голка* (для шиття) – *голка* (сорт пшениці); *грати* (на скрипці) – *грати* (металеві).

Ці звуки уживані як у корінних українських словах, так і в запозичених. З часу введення в український алфавіт букви г (XVII ст.) активність [г] зростає, зокрема за рахунок іншомовних слів.

6). Не можна плутати [ф] із звукосполученням [хв]. Приголосний [ф] здебільшого вживається в іншомовних словах: *факт*, *міф*, *кафедра*, *офтальмолог*, *фотограф*. Пор.: *хвилина*, *хвастатися*, *розхвилюватися*.

7). Перед *і*, *я*, *ю* приголосні пом'якшуються, виявляючи різний ступінь м'якості. Так, губні, глотковий, задньоязикові та шиплячі у такій позиції – тільки напівпом'якшені: [б']ік, [ф']ікус, [з']іркий, [к']істка, [ч']ітко, [п']ю[п']ітр, ц[в']ях, ть[м']яний; перед голосним [е], позначуванням на письмі буквою є, приголосні – м'які: си[н']є, жи[т']євий, [л']є. Якщо ж [е] позначається на письмі буквою *е*, то перед ним приголосні звучать твердо: пле[ч]е, бі[л]ет, [т]еатр, [ш]ено[ч]е.

8). Губні, шиплячі (неподовжені) у кінці слова і складу перед голосними (крім [і]) та перед приголосними вимовляються твердо: *любо[в]*, *наси[п]те*, *сі[м]'я*, *до[шч]*, *ту[ж]ити*, *то[ч]ність*, *нако[п]и[ч]у[в]ати*.

9). [в] і [й] вимовляються як приголосні тільки перед голосними: [в]ага, *про[в']ірити*, *т[в]о[й]а*, *бо[й]уся*. На початку слова перед приголосним, у кінці слова або складу після голосного перед приголосним вони переходять у нескладові голосні [й], [ї]: [й]чора, *бу[й]*, *шо[й]к*, [ї]ти, *ча[ї]ка*, *га[ї]*.

[в] в українській літературній мові ніколи не оглушується і не переходить у [ф].

10). [р] і [р'] вживаються на початку і в середині слова ([р]адість, подо[р]ож, *го[р']ять*, *т[р']ома*, [р']іж), але у кінці слова і складу [р] – тільки твердий (*мене[р]*, *суха[р]*, *Ха[р]ків*, *гі[р]кий*, *чоти[р]ма*, *пі[р]'я*).

11). В українській мові у кінці слів уживається [ц] і [ц']: *окрає[ц']*, *мізине[ц']*, *пала[ц]*, *матра[ц]*, *кла[ц]*; у сполученні *цк*, що вживається у прикметниках і прислівниках, – завжди [ц']: *простяне[ц']кий*, *хва[ц']ко*, *по-коза[ц']ки*.

Ряд орфоепічних норм української мови впливає з асимілятивно-дисимілятивних змін у групах приголосних, реалізованих відповідно до закономірностей сполучуваності звуків у живому мовленні. Ці процеси пов'язані з вимовою шиплячих, свистячих, зубних, коли вони поєднуються між собою у різних модифікаціях. Їх реалізацію можна простежити на прикладах переважно відмінкових форм іменників та дієслівних форм – див. таблицю 2.

Закони щодо вимови звукосполучень	Звукосполучення	Слова і словоформи	Вимова
І. Вимова шиплячих перед свистячими:	с'	<i>намажся</i>	<i>нама[з'с']я</i>
	ж < > [з'с']	<i>доріжці</i>	<i>дорі[з'ц']і</i>
	ц'		
	с'		

шиплячі приголосні перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції (РА) за місцем творення змінюються на свистячі	$\text{ч} < \text{ц} > [\text{ц}'\text{с}']$ $\text{ц}' > [\text{ц}':]$ $\text{ш} < \text{с}' > [\text{с}':]$ $\text{ц}' > [\text{с}'\text{ц}']$	<i>не морочся</i> <i>у сорочці</i> <i>листуєшся</i> <i>на дошці</i>	<i>не моро[ц'с'] я</i> <i>у соро[ц':] і</i> <i>листує[с':] я</i> <i>на до[с'ц'] і</i>
II. Вимова свистячих перед шиплячими: Свистячі приголосні перед шиплячими внаслідок РА за місцем творення вимовляються як шиплячі	$\text{з} < \text{ж} > [\text{ж}']$ $\text{ч} > [\text{жч}']$ $\text{ш} > [\text{жш}']$ $\text{дж} > [\text{ждж}']$ $\text{с} < \text{ч} > [\text{шч}']$ $\text{ш} > [\text{ш}':]$	<i>зжовкнути</i> <i>розчистити</i> <i>вивізиши</i> <i>з джерела</i> <i>Парасчин</i> <i>принісиши</i>	<i>[жс:]овкнути</i> <i>ро[жч']истити</i> <i>виві[жш]и</i> <i>[жджс']ерела</i> <i>Пра[шч]ин</i> <i>прині[ш':]и</i>
III. Вимова проривних і свистячими: проривний (зубний) д перед шиплячими внаслідок РА за способом і місцем творення вимовляється як шиплячий африкат [дж]; д перед свистячими внаслідок РА за способом творення змінюється на свистячий африкат [дз]; проривний (зубний) т перед шиплячими вимовляється як шиплячий африкат [ч]; перед свистячими с і ц змінюється також на африкату [ц]	$\text{д} < \text{ж} > [\text{джж}']$ $\text{ч} > [\text{джч}']$ $\text{ш} > [\text{джш}']$ $\text{дж} > [\text{джж}']$ $\text{д} < \text{с} > [\text{дзс}']$ $\text{ц} > [\text{дзц}']$ $\text{дз} > [\text{дзс}']$ $\text{т} < \text{ч} > [\text{ч}':]$ $\text{ш} > [\text{чш}']$ $\text{с}' > [\text{ц}':]$ $\text{ц} > [\text{ц}':], [\text{ц}':]$	<i>підживити</i> <i>відчути</i> <i>відшукати</i> <i>від джерела</i> <i>відступ</i> <i>відзнака</i> <i>відцідити</i> <i>віддзеркалення</i> <i>заквітчаний</i> <i>коротишати</i> <i>сниться</i> <i>коритце</i> <i>у клітці</i>	<i>пі[джжс']ивити</i> <i>ві[джч']ути</i> <i>ві[джш]укати</i> <i>ві[джс']ерела</i> <i>ві[дзс']туп</i> <i>ві[дзц']нака</i> <i>ві[дзс']идити</i> <i>ві[дзс']еркалення</i> <i>закві[ч':]аний</i> <i>коро[чш]ати</i> <i>сни[ц':]а</i> <i>кори[ц':]е</i> <i>у клі[ц':]і</i>

Для вимови характерне також спрощення в окремих групах приголосних: *агентство* [агенство], *студентський* [студенс'кий], *шістнадцять* [ш'існадз'ц'ат'], *кістці* [к'іс'ц'і] і т.д.

Отже, одна із найважливіших вимовних рис української мови – звуки у словах та реченнях організовуються так, щоб їх було легко вимовляти і щоб вони були розбірливі для того, хто слухає. Цій вимозі підпорядковані усі українські слова і далеко не завжди відповідають запозичені слова, хоч вони зазнають фонетичного освоєння.

Сьогодні в українській мові чітко визначено орфоепічні норми щодо **вимови слів іншомовного походження**.

Перш за все вони вимовляються максимально за тими ж нормами, що і питомі українські слова. Однак є деякі особливості щодо вимови голосних:

- початковий [e] та після голосних вимовляється без наближення до [u]: [e]нергія, по[e]тичний;
- ненаголошений [o] не наближається до [y]: к[о]муна, к[о]нтузія;
- початковий [i] у сучасних запозиченнях не має тенденції до зближення з [u]: [i]ндекс, [i]нформація;
- [i], [e], [a] у середині і в кінці слів після іншого голосного, як правило, йотуються: его[йі]ст, моза[йі]ка, А[йі]да, гігі[йе]на, ді[йе]та, Інді[йа], санкці[йі], і[йе]рархі[йа], про[йе]кт (але матері[a]л, до[і]сторичний);

щодо вимови приголосних:

- губні, глотковий частіше, ніж в українських словах, напівпом'якшуються перед [a], [y] (я, ю): [б']язь, ку[п']юра, [м']юслі, [ф']юзеляж, [г']яур, [г']юйс;
- [ɣ] вимовляється досить часто у словах грецького походження ([ɣ]енетика, моно[ɣ]рафія, педа[ɣ]о[ɣ']іка), а також у давно засвоєних словах з інших мов ([ɣ]азета, [ɣ]енерал, [ɣ]радіус). У новіших запозиченнях [ɣ] вимовляється на місці [h], а [r] – на місці [g]: [r]атунок, [r]ума, але [ɣ]уманізм, [ɣ]айдн; [ɣ]e[r]ель, [ɣ']y[r]о (Hegel, Hugo). У власних назвах етимологічний [g] вимовляється як [ɣ], проте збереження [g] у вимові не є порушенням орфоепічної норми: [ɣ]ете і [r]ете, [ɣ]данськ і [r]данськ;
- приголосний [f], як правило, вживається в іншомовних словах: [ф]артух, [ф]акт, ре[ф]орма, мі[ф], ор[ф]огра[ф]ія, [ф]едір. Вимова [xv] замість нього є відхиленням від літературної норми;
- буквосполучення дж в іншомовних словах вимовляється як один звук (особливо у запозиченнях з англійської і тюркських мов): [дж]инси, коле[дж], мене[дж]ер, Азербай[дж]ан, ра[дж]а, мо[дж]ахед;
- сполучення приголосних під час вимови здебільшого не спрощуються, навіть у кінцевих складах не поширюються вставними голосними: абстрактний, кіоск, магістр, патріарх. Однак спрощення відбувається в іменниках і прикметниках, утворених від іншомовних слів: дилета[нств]о (від дилетант), тури[с':к]ий (від турист).

Вимова аббревіатур в українській мові характеризується багатоваріантністю, а в деяких випадках і непослідовністю. Однак уже склалися певні закономірності щодо їх вимови – див. таблицю 3.

Тип, модель аббревіатури	Приклади	Вимова	Примітки
Комбіновані А.	ощадбанк облуно	За звуками	Літерні А. найчастіше

Ініціальні А. (різні поєднання приголосних і голосних)	<i>ЛАЗ, СОТ, ООН, ДАІ, НУНС, МХАТ</i>	За звуками	вимовляються за назвами букв. Однак під впливом вимог милосвучності і простоти їх вимова нерідко знає спрощення (особливо якщо в складі А. є голосний звук)
2 або 3 приголосні + 1 голосний	<i>МВО, СПУ, ЗНУ, ВНЗ</i>	Переважно – за назвами літер (але[сша])	
Голосний (приголосний) + цифра	<i>А-96 Т-35 К-700</i>	За назвами букв	

Названі закономірності у вимові українських і запозичених слів забезпечують милозвучність (ефонічність) нашої мови. Цю її ознаку помітив ще у ХІХ ст. російський філолог, етнограф І.Срезневський (1812 – 1880). Він зазначав, що українська мова – поетична, музикальна, живописна. Український мовознавець І.Огієнко (1882 – 1972) під милозвучністю мови розумів її простоту, легкість висловлювання, гнучкість.

Крім вище зазначених, нормативними і використовуваними усіма носіями незалежно від стилістичної приналежності текстів є ще й інші засоби милозвучності:

- 1) спрощення у групах приголосних, які є немилосвучними: *тижневий, щасливий, швидкісний, серце, гіга[н'с'кий]*;
- 2) вставні голосні – для полегшення вимови: *вихор, капель* замість *вихр, капль*;
- 3) приставляння голосного або приголосного на початку слова: *іржа, вівця, гарба, [й]европа*;
- 4) ефонічні чергування звуків, сполучень звуків – у складі прийменників, сполучників, часток або у складі префіксів, закінчень, постфіксів. Так, найуважнішим засобом милозвучності є чергування *і* – *й*, *у* – *в*, які виступають відповідно як сполучники, прийменники або як перша літера слова (не змінюючи його значення). У їх уживанні слід керуватися певними правилами – див. **таблицю 4**.

Правила	Уживаються	
	у	і
На початку речення перед приголосним	<i>У місті – свято. Усе хороше хай збудеться.</i>	<i>І взимку план не було затверджено. Ідуть осінні дощі.</i>

Між приголосними та після паузи перед приголосним	<i>наш <u>уч</u>итель; залиши<u>ли</u>сь у <u>мі</u>сті; це трапи<u>ло</u>ся... <u>уч</u>ора; Зустр<u>і</u>чали гост<u>я</u>, <u>уч</u>асника змагань</i>	<i>люб<u>о</u>в <u>і</u> пам'ят<u>ь</u>; Мину<u>в</u> <u>і</u> тиж<u>д</u>ень, після зустрі<u>чі</u>, <u>і</u> друг<u>и</u>й, а вони не телефонували.</i>
Незалежно від кінцевого звука попереднього слова перед наступними <i>в, ф і</i> буквосполученнями <i>льв, св, тв, хв</i> та ін.	<i>кинула (кинув) у <u>в</u>оду, зайшли (зайдуть) у <u>ф</u>ойє, мешкала (мешкав) у <u>Л</u>ьвові, події у <u>с</u>віті, знаходимо у <u>т</u>ворах, світи<u>ть</u> (світиться) у <u>х</u>вилях</i>	
	в ([ŭ])	й ([ї])
На початку речення перед голосним	<i>В імені твого<u>ю</u> лунає піс<u>н</u>я. В <u>У</u>країну приї<u>з</u>дять тури<u>ст</u>и.</i>	<i>Й уран<u>ці</u>, й увечері сипав лап<u>ат</u>ий сніг.</i>
Між голосними	<i>сиджу в аудитор<u>ії</u></i>	<i>школа й академ<u>ія</u>, Ольга й Андр<u>ій</u></i>
Після голосного перед приголосним	<i>(крім <i>в, ф</i> та буквосполучень <i>льв, св, хв, тв</i>) приїхала в мі<u>сто</u>; знайдена в киш<u>ен</u>і</i>	<i>Сьогодні й завт<u>ра</u> відпочива<u>є</u>мо. Славне ймен<u>ня</u> дала йому нень<u>ка</u>.</i>

Чергування не відбуваються:

1. **У з в:**

- у словах, у яких чергування може змінити значення: *уклад, упливати, уникати, удар і вклад, впливати, вникати, вдар;*
- у словах, які вживаються тільки з *в* або тільки з *у*, у тому числі – слова іншомовного походження: *взаємини, взуття, власність і указ, увага, узбережжя, університет, увертюра;*
- у власних назвах: *Угорицина, Удовенко, Умань – Владивосток, Врубель.* У деяких власних назвах чергування можливе: *Влас – Улас, Всевишній – Усевишній, Україна – Вкраїна* (останнє – у поетичній мові).

2. **І з й:**

- при зіставленні понять: *війна і мир, дні і ночі, батьки і діти;*
- перед словами, що починаються на *й, є, ї, ю, я*: *Іван і Ярина – друзі; Сьогодні і йому треба бути на стадіоні; Зранку і юшку можна поїсти.*

До евфонічних належать також чергування паралельних форм

- при йменників *від/од, з/із/зі;* префіксів *від-, од-/віді-, оді-, з-/із-/зі-:* *від(од) села; батько з сином – прийшов із батьком – зі мною; від(од)чувати, відібрати – одіслати; згризти – ізвечора – зіскочити;*

- часток *б/би, ж/же*: наказала б тобі – наказав би тобі, казала ж – казав же;
- сполучників *хоч/хоча, щоб/щоби, ні/ані*: **хоча** надворі й стемніло – **хоч** і роботи не було, **щоб** тих днів не забути – **щоби** пісня лунала, **ні** краплі – **ані** краплиночки;
- кінцевих *-те/-ть, -мо/-м* у дієслівних формах: *порвіте* – *порвіт***ь**, *напишем***о** – *напишем***ь**;
- закінчень *-ому/-ім* у прикметникових формах: *на великому* – *на велик***ім**;
- постфіксів *ся/сь* у дієслівних формах: *земля вкрилася* снігом – *піднялись* акції.

Більшість фонетичних варіантів стилістично нейтральні і вживаються у будь-якому стилі мовлення з метою милозвучності; іноді на їх вибір впливає темп мовлення: при швидкому темпі вживаються коротші варіанти і навпаки. Але частина з них – стилістично марковані, тобто вживаються в окремих стилях мовлення, як-от:

Я розмалюю!

*Чи розписати почерком пера
Притихлий ліс у задумі- тривозі,
Й листки, що в сонці осені горять,
Розсипані по вибитій дорозі?
Чи змалювати смуток у в очах
Загубленої у юрбі людини?
Чи, може, на обголених полях
Шукати для відсвіження картини?
Чи, може, упірнути в джерело
Прачасу-Дива й ніжно обійняти
Терезами незваженим теплом
Мойого Роду Амазонку-Матір?
Вона ж плекала мого Роду плід
Під гронами червоної калини
Й молилась щиро за насліддя-рід
Щоби розрісся у народ-Вкраїну.*

*Вона ж за тисячі чи мільйони літ
Мене в життя на щастя дарувала,
Щоби в очах моїх, як самоцвіт,
Любов до Роду райдугою сяла.
Частинка – я, клітинка у часі
На тілі Роду вічно молодому,
Купатимуся в чистоті-росі
Й відсвіжуватиму щастя мого дому.
І добре так, що в роздумах своїх
Себе спізнав у сивині Прамами!
Тепер і ліс, і поле – щастя сміх,
Ще не змальовані і фарбами, й словами.
(О.Де)*

Отже, є два основні закони милозвучності в українській мові:

I. Слід уникати збігу голосних: *вона йде – він іде, буду ввечері – був увечері.* (Збіг голосних допустимий лише на межі префікса і твірної основи: *виорати, переінакишити*; якщо між голосними є пауза: *а ми – утікати*).

II. Слід уникати важкого для вимови збігу приголосних (шляхом злиття, спрощення, подвоєння приголосних).

Відхилення від цих законів допускається лише в художній літературі. Так, в поезії звукоповтори (окремих звуків, морфем) увиразнюють будову слів і речень. Наприклад, поєднання алітерації та асонансу створює ніжний, мінорний настрій при читанні поезії П.Тичини:

*Плили хмарини, немов перлини...
Їх вид рожевий – уста дитини.
Набігли тіні – і ждуть долини.*

*Пробігли тіні – сумні хвилини:
Плили хмарини, чужі, далекі...*

Незвичайні можливості української мови можна спостерігати на прикладі невеликих оповідань або віршів, у яких усі слова починаються з однакової літери, як у наведеній нижче поезії, де повтор [с] допомагає передати стан природи, свист зимового вітру в саду:

Самотній сад

*Сипле, стелить сад самотній
Сірий смуток – срібний сніг, –
Сумно стогне сонний струмінь,
Серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє,
Сад солодкий спокій снить, –
Сонно сипляться сніжинки.
Струмінь стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад, –
Стиха стеляться сніжинки –
Спить самотній сад...*
(Б. Косів)

Зазвичай найбільш різноманітні фонетичні особливості виявляються у текстах художнього стилю. Проте фонетична організація тексту будь-якого стилю української мови є важливою ознакою. Вона включає сполучуваність звуків між собою, рівномірне чергування голосних і приголосних, правильне інтонування речень і всього тексту. Вивченням особливостей звукового оформлення текстів певного стилю займається підрозділ фонетики – **фоностилістика**.

Зважаючи на особливості фонетичної організації текстів, учені виділяють стилі вимови – книжний і розмовний. **К н и ж н и й (п о в н и й) с т и л ь** вимови характеризується повільним темпом мовлення, чіткою вимовою

звуків, звукосполучень, правильним наголошенням слів. У цьому стилі проголошуються публічні виступи, наукові доповіді, лекції, читаються художні твори, ним користуються диктори радіо і телебачення. Наприклад:

Воскреснемо, брати і сестри, бо Земля наша, хоч і розіп'ята на хресті історії, але свята. Воскреснемо! Бо ми вічно були на цій Богом даній Землі як народ, і рідне небо хай пошле нам силу для життя.

Воскреснемо! Бо світить нам у віки пророцтво Тараса: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля».

Пречиста блакить ясніє у безмірній високості України, як праведна душа народу. Веселковою барвою розлилася вона в небесах віковичним знаменом, на якому палає золото сонця, мов святий німб. Ні, немає на світі кращого неба, ніж небо України. Подивімось на своє небо, і думкою, як у тій чудовій-пречудовій пісні, полиньмо аж до сонця і зірок, і гляньмо на трепетну Землю – і тоді відкриється нам на зелено-голубому лику планети край, що нагадує собою серце, – Україна! (Я.Гоян)

Аутогенне тренування – психотерапевтичний лікувальний засіб. Разом з тим це лікування без лікаря, навчання без педагога, виховання без наставника. У наш час психічна саморегуляція набуває все більшого поширення, все частіше використовується з метою профілактики і виховання.

За допомогою психічної саморегуляції можна позбавитись негативних рис характеру: надмірної сором'язливості, егоїзму, дратівливості, невпевненості в собі, лінощів тощо. Вона ж допомагає виховати в собі такі позитивні риси, як сміливість, рішучість, впевненість, віру в свої сили, наполегливість, працелюбність. Отже, психічна саморегуляція може бути корисна кожному. (О.Козін)

Був травень, ніч стояла погідна, місячна, де-не-де білими сніговими вогниками переблискували зірки, але їх було мало, і світло їхнє здавалося слітим у повені місячного саява.

Поля вже спали, але й вони, залиті жовтою і водночас ледь-ледь голубуватою повинню, ніби усміхалися крізь сон. У повітрі немов плавав найперший вербовий пилок, той, коли дерево ще не одцвітає, а лише починає цвісти, й од того пилку, здавалось, повітря має пригріклий вербовий смак, й густе воно від нього, й пахне. Праворуч у темряві причаївся ліс, низько припав, розпластавшись над самою землею, а між дорогою і лісом слалась лугова низинка, на якій ледь-ледь вгадувалось чорне око озерця. Ліворуч позавмирили горби... (Є.Гуцало)

Р о з м о в н и й (н е п о в н и й) с т и л ь вимови звичайно використовується в неофіційному спілкуванні, невимушеній обстановці, у діалогічному мовленні. Цей стиль допускає усічені форми слів, діалектну вимову, більш експресивну інтонацію речень тощо. Наприклад:

Знаючи, що автобіографії є вже в Остапа Вишні, Марка Твена, Броніслава Нушича, я вирішив, що вона повинна бути і в мене. Я її зробив якнайкоротшою, цінуючи час редактора і читача.

Прізвище та ім'я? Слід читати на обкладинці книги.

По батькові? Не обов'язково.

Число і місяць народження? Вітальні телеграми і борги можна щороку надсилати на 15 квітня.

Рік народження? В селі Іванові, за 6 кілометрів від місця народження Степана Руданського, на Вінничині.

Соціальний стан? Сатирик, тобто людина, яка раніше зробить, а потім думає.

Відношення до військової служби? Був єфрейтором, зрозумів, що не дослужусь до генерала, пішов у письменники. (О.Чорногуз)

У Криворівню приїхали львівські дачники, щоб побачити Коцюбинського. А він з Гнатюком сидить на веранді. Адвокат висловлює своє захоплення творчістю письменника:

- А прекрасні ваші твори ми добре знаємо. Наприклад: «Хіба ревуть воли...».
- Я не про воли, а про коні писав.
- Не розумію. Коні ж не ревуть?
- Ну, і що з того? Коні не винні. («Цікаві бувальщини»)

Евфонічність – характерна ознака усіх стилів української мови.

На правильність літературної вимови впливає і **н а г о л о с**. Так, логічний наголос разом з інтонацією (синтагматичною) може змінювати зміст речення (*Ви поїдете на екскурсію?* – *Ви* (чи не ви) *поїдете* (чи не поїдете), *на екскурсію* (чи деінде). До речі, відповідна інтонація робить речення розповідним, питальним чи спонукальним і надає йому потрібних смислових та емоційних відтінків). Роль і значення інтонації (разом із логічним наголосом) можна простежити на класичному прикладі речення, яке можна вимовити неоднаково, по-різному розставивши паузи: *Стратити не можна помилувати*.

Словесний наголос має значний вплив не тільки на вимову голосних звуків, а й на вимову слів, кожне з яких є певною **ч а с т и н о ю м о в и**. Для лексикограматичних груп слів властиві більш-менш єдині **н о р м и н а г о л о ш е н н я**.

І м е н н и к и :

- віддієслівні двоскладові на *-ння, -ття*, що втратили відтінок дії, мають наголос на останньому складі: *знання, життя, буття*; три- і багатоскладові – зберігають наголос твірного дієслова: *бажання, завдання, запитання*;
- із суфіксом *-к(а)* у множині – наголошене закінчення: *вказівка (-и), ластівка (-и)*, але *родичка – родички, сусідка – сусідки, верхівка – верхівки*;
- у Н.в. множини – як правило, наголошене закінчення: *зайці, шляхи, слова, моря, береги*, але *вікна, дороги, костюми*;
- із суфіксами *-щин(а), -чин(а)* – наголошена основа: *Сумщина, Вінничина, Одещина*, але *Галичина*;
- із префіксами *ви-, по-* – наголошений префікс: *випад, випуск, витяг, виклик*, але *вимова, вимога; позначка, посмішка, подруга*, але *показник, покупка*;
- складні іменники мають, як правило, наголошений сполучний голосний: *рукопис, життєпис, гуртожиток*, але *лісостеп, пішохід*;
- іншомовного походження на *-метр* – наголошується останній склад: *кілометр, сантиметр*, але *барометр, термометр*;
- деякі запозичені – наголошуються за аналогією: *анонім – псевдонім*, але *антонім, паронім*; *квартал – портал, універсал*; *цемент – постамент, документ*, але *фундамент*; *гастрономія – кулінарія, агрономія, індустрія*,

але *хірургія, поліграфія; монолог – діалог, некролог, каталог, але психолог, філолог, дерматолог.*

П р и к м е т н и к и:

- двоскладові – у багатьох випадках наголошене закінчення: *вузький, легкий, новий, різкий, страшний, черствий* (але в похідних прислівниках – наголошується перший склад: *вузько, легко, страшно, різко*);
- багатоскладові, утворені від іменників іншомовного походження, – наголос переважно на тому складі, що й іменники: *газ – газовий, гіпс – гіпсовий, але цегла – цегельний, курс – курсова.*

З а й м е н н и к и:

- у Р. і Зн.в. особових, особово-вказівних, зворотному, питально-відносних (*хто, що*) і неозначених (*хтось, щось*) розрядах без прийменника – наголошується другий склад: *попросили мене, зустріли його, любити себе, кого боятись, чогось чекати*; у тих самих розрядах з прийменником – наголошується перший склад: *до мене, до нього, біля себе, на кого, залишитися без чогось*;
- у Р. і Зн.в. складних займенників *хто-небудь, що-небудь* зберігається така ж закономірність: без прийменника – *кого-небудь спитати, чого-небудь поїсти*, із прийменником – *від кого-небудь, для чого-небудь*;
- означальні – *сам (самий), сама, само* ('без інших') і *самий, сама, саме* ('той же') – в усіх формах, крім Н.в. одн.чол.роду, розрізняються тільки наголосом: *самого і самого, самої і самої* тощо. (Складені сполучники з елементом займенникового походження *того, тому* зберігають у наголошенні зв'язки із займенниками: наголошується другий склад займенникового слова, якщо перед ним немає прийменника, – *того що, тому що*; наголошується перший склад займенникового слова, якщо перед ним стоїть прийменник – *для того щоб, замість того щоб, від того щоб, на тому*).

Ч и с л і в н и к и:

- кількісні на позначення одиниць другого десятка у Н.в. – наголошений, колишній прийменник *на*: *одинадцять, п'ятнадцять, дев'ятнадцять* (у непрямих відмінках – наголоси різні: *дванадцяти – дванадцятьох*);
- на позначення десятків (у всіх відмінках) – наголошені останні склади: *сімдесят, вісімдесят – сімдесятьом, вісімдесятьома.*

Д і є с л о в а:

- І особа одн. теперішнього і майбутнього (простого) часів – переважає наголошування останнього складу: *пишу, сиджу, ношу, принесу, але можу, стану, буду* (таке саме наголошування у цих дієсловах і в інших особових формах: *везеш, принесеш, привезете, але прийдеш, прийдуть*);
- двоскладові в початковій формі – наголошується останній склад: *вести, нести, плести*;
- двоскладові закінчення *-емо, -имо, -ете, -ите* не мають наголосу на першому складі: *несемо, несете, ідемо, ідете, будемо, будете, гуркотимо, гуркотите, гуркочемо, гуркочете.*

П р и с л і в н и к и (у наголошенні – помилок небагато):

- *високо, глибоко* мають подвійне наголошення (залежить від стилю);
- *разом, широко* мають наголос на першому складі.

Відомості про правильне наголошення слів містять словники, передусім – орфоепічні. Загалом же норми наголошення у сучасній українській літературній мові є стійкими, загальнообов'язковими.

Співучості й плавності нашій мові надає також *п о б і ч н и й* *с л о в*
е с н и й *н а г о л о с*, міра вияву якого залежить від темпу мовлення.

Приємне звукове оформлення мови служить засобом естетичності, краси. Важлива роль у цьому з-поміж інших належить фонетичним засобам. Справедливо зауважив німецький поет і філософ Ф.Ніцше: «Найзрозумілішим у мові буває не саме слово, а тон, наголос, модуляція, темп, з яким вимовляється ряд слів, – коротше кажучи, музика, прихована за словами, пристрасть, прихована за музикою, особистість, прихована за пристрастю, тобто усе те, що не може бути написане». Продовження цих міркувань – у словах ще одного німецького філософа Л.Фейєрбаха: «Написане слово – це бідняк, який пробиває собі шлях у світ власними зусиллями, у той час як усне, живе слово досягає вищих посад, завдяки рекомендаціям її світлості фантазії». *М е л о д і й н і с т ю* *у к р а ї н с ь к о ї* *м о в и* захоплювалось багато відомих людей: французький поет П. Ш е в а л ь є («Вона [українська мова] дуже ніжна й сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів»), російський співак Л. С о б і н о в («Коли я одержав переклад «Леоенгіна» на українську мову і тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі скрикнув: та це ж бо звучить зовсім по-італійському – гарно, звучно, благородно і поетично»), німецький письменник Ф. Б о д е н ш т е д т («Українська мова наймелодійніша поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музичними можливостями...»), видатний український письменник О. Г о н ч а р («Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики й квіткових пахоців – скількома епітетами супроводяться визначення української мови! І, зрештою, усі вони слухні»).

Вимовні норми спираються на звукову систему мови, яка складається протягом віків. Тому вимовна система мови відзначається загалом великою стійкістю.

Орфоепічні норми повинна опанувати кожна культурна людина. Порушення їх призводить до зниження культури мовлення і впливає на загальний рівень культури як окремої людини, так і цілого суспільства. Тому дуже важливо постійно дбати про дотримання норм літературної вимови. Та, на жаль, в і д х и л е н н я від загальноприйнятої вимови, розхитування акцентуаційних норм трапляється нерідко. Вони спричинені к і л ь к о м а ч и н н и к а м и:

1) в п л и в д і а л е к т і в: перенесення в літературну мову нехарактерних наголосів (*роблю, буде, донька*, замість *роблю, буде, донька*) неправильної вимови окремих звуків (*Іго[р']*, *секрета[р']*, *[ч']ай*, *зару[ч']ник* – замість твердої вимови *[р]* і *[ч]*);

2) змішування норм близькоспоріднених мов (рос. – укр., польс. – укр.) щодо наголошення спільних слів (*спина-спина, подруга-подруга*), вимови голосних і приголосних (*п[о^а]ра[з^с]ка, з[о^а]л[о^а]сувати; зеркало* замість *п[о]ра[з]ка, з[о]л[о]сувати; плі[д^м], моро[з^с]* замість *плі[д], моро[з]*);

3) вплив правопису: побуквене читання слів з африкатами *дж, дз*, з асимілятивно-дисимілятивними змінами типу *смієшся, в'ється, розширення*.

4) незнання орфоепічних норм і вплив професійного чи малокультурного середовища: неправильна вимова слів, типу *радіво, каклета, калідор* (замість *радіо, котлета, коридор*); *аренда, атаман, дефіс, радий* замість *оренда, отаман, радий, дефіс; проф.пеня, алкоголь*, (замість *пеня, алкоголь*), незнання закономірностей евфонічних чергувань, типу *прибула з Львова, Петро і Іван* (замість *прибула зі Львова, Петро й (та) Іван*);

5) надмірне використання у деяких сучасних художніх творах, телепередачах вільностей щодо наголошування, вимови окремих звуків, слів.

Щоб правильно вимовляти слова, щоб мова стала привабливою, необхідно добре засвоїти правила літературної вимови. Усне мовлення кожної людини свідчить про рівень її освіченості, культури взагалі (згадайте, наприклад, такі персонажі, як Возний, Голохвостий, Верка Сердючка). Видатний педагог В. Сухомлинський писав: «Скалічена мова отупляє, оглуляє людину, зводить її мислення до примітиву. Бо мова – це лад мислення, це віконця, через які людина бачить світ. Що ж вона побачить, коли віконця – кіптяві, засновані павутинням, засиджені мухами? Мовна культура – це живодайний корінь культури розумової, усього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності».

Могутнім знаряддям поширення й унормування літературної вимови повинні бути радіомовлення, телебачення, школа з рідною мовою навчання.

Тема 7. ГРАФІКА ТА ОРФОГРАФІЯ

ГРАФІКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. Історія виникнення буквеного письма.
2. Фонематографічна система українського письма. Поняття графеми. Алфавіт.
3. Принципи й особливості української графіки.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ: ГРАФІКА, БУКВА, ГРАФЕМА, АЛФАВІТ, ДІАКРИТИЧНІ ТА РЯДКОВІ ЗНАКИ.

Мова – засіб людського спілкування, яке може здійснюватися в усній і писемній формах. Мова і письмо з'явилися не водночас. Звукова мова виникла приблизно 2 млн. років тому. Письму – не більше 6 тис. років. Форми існування мови мають свої особливості, причому **п и с е м н е м о в л е н н я** має **п е р е в а г и** над усним:

- 1) це єдина форма передачі думки на відстані і в часі (через письмо дізнаємось про давніші цивілізації);
- 2) до писемного мовлення можна повертатися багато разів.

Видатний грецький філософ Платон говорив: «Письмове слово не знає, з ким можна розмовляти, а з ким не варто; воно може стати знаряддям і для достойного, і для невігласа».

Академік Я. К. Грот ще в II пол. XIX ст.. писав: «Без письма мова б лишалася тільки миттєвим засобом спілкування. Одне лише письмо надає міцності летючому слову, перемагає простір і час. Письмо – необхідне доповнення мови, надзвичайний важіль співжиття, знання. Без нього неможливі ні достовірна історія, ні наука».

Усне і писемне мовлення мають обов'язкові норми – орфоепічні та орфографічні. Матеріальна основа усного мовлення – звуки, які в писемному мовленні на якомусь етапі люди почали передавати графічними знаками. Отже, сама мова є знаковою системою відносно дійсності, а письмо – знакова система відносно звукової мови. Письмо – це винахід людини. Причому людство винайшло специфічні види письма: **с т е н о г р а ф і ю** (швидкісний запис за допомогою специфічної системи знаків), **н о т и** (запис музики за допомогою системи графічних знаків), а з б у к а **М о р з е**.

Історія письма починалася не з літер. Його історичний шлях починався від **п і к т о г р а ф і ї** (малюнкове письмо, яке приблизно передавало зміст повідомлення і було умовним, зовсім не відтворюючи звучання мови). Отже, це найдавніше графічне письмо. Малюнкові записи віднайдені на територіях доісторичного Єгипту, стародавнього Китаю, в Сибіру, тепер ним користуються у Північній і Центральній Америці. В Австралії. У пращурів слов'ян (язичників) було своєрідне піктографічне письмо типу **черт і ризів**

(ними написані грамоти русів).Сьогодні своєрідні піктограми – дорожні знаки, вивіски на магазинах.

Малюнки поступово перетворювалися на умовні знаки. Символи, набували переносного значення, так з'явилося **ідеографічне** письмо, яке передавало ідею, поняття, що можна висловити реченням. У ньому зародилися цифрові знаки. Із малюнкових ідеограм склалися ієрогліфи. Найдавніше відоме ідеографічне письмо – єгипетські ієрогліфи, шумерський клинопис. Прикладом використання ідеографічного письма у наш час є знаки 4-х арифметичних дій, інші математичні знаки, хімічні формули. Це письмо не відбивало вимову. Ідеографічне письмо змінило **звуко-буквене**. Яким ми користуємося і зараз. У ньому певним знаком позначається окремий звуковий тип. Тому його ще називають **фонемографічним** письмом. Переважна більшість сучасних народів мають такий вид письма, хоч елементи інших залишилися, бо вони мають свої переваги і недоліки.

Найдовше слово складається із 182 букв (вживалось у комедії Аристофана); а складне слово із 195 знаків, що може бути транслітероване 428 буквами латинського алфавіту, було написане на санскриті.

Українська мова має сукупність засобів писемності (графіку) для позначення звуків, сполучень. Основу графіки становлять б у к в и (літери) – умовні позначки звуків мовлення на письмі без передачі ознак (так, одна й та ж літера у різних мовах може позначати різні звуки, наприклад: літера *т* у східнослов'янських мовах позначає звуки *[t]* і *[t']*, а в романо-германських - *[m]*; буква *ч* – у східнослов'янських мовах позначає звук *[ч]*, у романо-германських - *[p]*).

Немає голосних і приголосних, дзвінких і глухих, твердих і м'яких букв – є букви, що позначають відповідні звуки. Б у к в и виконують дві ф у н к ц і ї:

- 1) п е р ц е п т и в н у (вони є об'єктом сприймання, букви читаємо і пишемо);
- 2) с и г н і ф і к а т и в н у () мають здатність розрізняти морфеми, слова .

Крім букв, для передачі живої мови на письмі використовуються д і а к р и т и ч н і та р я д к о в і графічні з н а к и.

Д і а к р и т и ч н і (над-, під буквені) з н а к и – ті, які вказують, що без них літера читалася б інакше: це □ □ ̇ над й; ' " над і,ї; а п о с т р о ф (сигналізує, що попередній звук твердий, а наступний я, ю, є, ї – два звуки); з н а к н а г о л о с у (розрізняє омографічні форми: о □ бід - обі □ д); д е ф і с (для з'єднання / роз'єднання складних слів, цілісність яких ще не сформована), л а п к и.

Р я д к о в і графічні з н а к и – це п р о б і л и, в і д с т у п и при абзацах, ш р и ф т о в і в и д і л е н н я, п і д к р е с л е н н я, р о з д і л о в і та ц и ф р о в і з н а к и, математичні та хімічні ф о р м у л и.

Отже, базовою одиницею системи письма (графіки) є **графема** – найменша смислорозрізнявальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні (термін уведений І Бодуеном де Куртене у 1912 р.). В українській мові розрізняють 33 графеми. Літери з діакритичними знаками

й, і, ї є самостійними графемами. Деякі алографи мають варіанти довільного використання: **д** і **ѡ**, **т** і **ѣ**. Вибір цих варіантів у друкованому тексті залежить від типу обраного шрифту, а в рукописному – від характеру індивідуального письма – почерку.

Виділення графіки як окремого розділу мовознавства зумовлене відсутністю у мовах повного збігу між системою фонем і системою графем.

Таким чином, **графіка** – це 1) розділ мовознавства, де вивчається сукупність написань, за допомогою яких усна мова передається на письмі; 2) система співвідношень між буквами і звуками.

Корені української графіки сягають у X ст., коли в Київській Русі було запроваджено кириличну азбуку (від імені грецького місіонера Кирила, який з братом Мефодієм склав азбуку для слов'ян і переклав богослужбні книги на слов'янську мову). Кирилична азбука складалася із 43 літер, що мали словесні назви, перші букви яких означали звук, що позначався нею (*аз, буки, зело, мислите, наші, єри, ферт, юси*).

За тисячолітнє існування кирилиці в український алфавіт уведено лише 3 літери – **й** (1735 р. – Російською Академією наук), **ї** (з кінця XIX ст.), **г** («дигама») (XVII ст.).

У кириличній азбучі були літери, які не відповідали звуковому складові української мови, тому їх було вилучено з алфавіту (*омега, ксі, пси, фіта, іжиця*); букви «зело», «земля» передавали один звук, тому залишили одну з них. Зайвими виявились літери **ь** (єр) та **ы** (єри). Літери **я, ю** -- графічно видозмінені букви «юс малий» і «юс великий». Перша друкована книга «Апостол» (1574 р.) була написана кириличною азбукою. На основі кирилиці розвинулось письмо в українській, російській, білоруській, болгарській, сербській мовах.

Наші найдавніші пам'ятки (XI – XIV ст.) були написані **у с т а в о м** – тип письма, у якому літери чітко виписувалися, мали форми, близькі до геометричних; проміжків між словами не було (наприклад, «Остромирове євангеліє» – 1057 р.). Пізніше використовувався **н а п і в у с т а в** (XIV ст.), у якому можливі були різні скорочення (пропуск літер, винесення їх над рядок), а також **с к о р о п и с** (XV – XVII ст.) (різні начерки тих самих літер).

На початку XVIII ст. внаслідок реформи Петра I кириличну азбуку було спрощено й удосконалено. Нею друкували лише церковні книги, а світські – **ц и в і л ь н и м п и с ь м о м** («гражданка», в якій було відмінено титла).

А л ф а в і т (азбука, абетка) – це та частина інвентаря графем українського фонемографічного (буквеного) письма, яка упорядкована у стародавній послідовності, у певному порядку.

Найдавніший алфавіт був знайдений у Сирії; він датується 1450 роком до н. е. і являє собою дощечку з 32 клиновидними літерами на ній. А найдавніша буква «О» залишилась у тому ж вигляді, в якому вона була прийнята у фінікійському алфавіті у 1300 році до н. е.

Алфавіт сучасної української літературної мови складається із 33 літер: 32 вживаються для позначення голосних і приголосних, 1 – для позначення

м'якості. Порядок букв не має логічного обґрунтування, він традиційний і його треба знати, оскільки він має практичне, організуюче значення.

Букви мають своє місце та індивідуальні назви (їх теж треба знати). Замість довгих назв у кириличній азбуці короткі назви *а, бе, ве* були запозичені у римлян. Сьогодні знання цих назв є істотним і виразним виявом загальної культури людини.

Кожна буква алфавіту має друкований (сформований на основі російського гражданського шрифту) і рукописний (сформований на основі давньоруського письма) варіанти, кожен з яких виявляється у двох різновидах літер – великі і малі відповідно до орфографічних правил. Отже, на письмі графеми виступають у чотирьох формах вираження (логогрифах), залежно від стилю, місця у слові чи реченні.

Найважливішим принципом графіки є відповідність між алфавітом і системою звуків (фонем) певної мови.

Ступінь досконалості графічної системи визначається тим, наскільки точно букви письма відповідають звукам (фонемам) мовлення. Ідеальної графіки, в якій кожна літера відповідала б окремому звуку (фонемі), а кожен звук (фонема) виражався б одним буквеним знаком не існує.

Сучасна українська графіка – одна з найдосконаліших, тому що більшість літер українського алфавіту однозначні, але частина – двозначні (мають алфавітне і графічне значення), наприклад, літери *я, ю, є* мають або алфавітне значення, коли передають звуки [й] + [а, у, е], або графічне, коли передають м'якість і звуки [а, у, е]; *ї* завжди має два значення, *ь* має графічне значення: вказує на м'якість приголосного, позначеного буквою, що виступає на письмі перед ним.

Отже, повної відповідності між звуками і буквами, що їх позначають на письмі, в українській мові немає – звуків значно більше, ніж букв для передачі їх на письмі.

Особливості української графіки такі:

- 1) для позначення 6 голосних звуків служать 10 літер (*а, о, у, е, и, і, я, ю, є, ї*); *я, ю, є, ї* передають по два звуки на початку слова, після голосного, м'якого знака та апострофа;
- 2) із 22 літер на позначення приголосних однофонемне значення мають літери *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, й*;
- 3) букви *д, т, з, с, ц, л, н, р* передають по дві фонemi – тверду і м'яку (*сад* – *сядь, рис* – *рись*);
- 4) літери *ш, ї* позначають по два звуки;
- 5) буквосполучення *дж, дз* -- двозначні, можуть позначати один кореневий звук або два звуки (*[дж]ерело* – *відживати*; *[дз]він-підземля*).

Отже, певне співвідношення між писемним та усним мовленням визначається на основі національного алфавіту у вигляді правописних правил.

УКРАЇНСЬКА ОРФОГРАФІЯ

1. Українська орфографія як розділ мовознавчої науки. Поняття орфограми.
2. Основні частини орфографічної системи.
3. Принципи українського правопису. Особливості української орфографії.
4. Короткі відомості з історії українського правопису.

КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ І ПОНЯТТЯ: ОРФОГРАФІЯ, ПРАВОПИС, ОРФОГРАМА, ФОНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОПИСУ, МОРФОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОПИСУ, ІСТОРИЧНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОПИСУ.

Графіка мови лежить в основі **орфографії** (гр. «правопис»). Це історично сформована і загальноприйнята система правил національної мови щодо способів передачі мовлення на письмі, яка разом із пунктуацією становить **правопис** певної мови. Отже, терміни **о р ф о г р а ф і я** і **п р а в о п и с** не тотожні: другий з них має ширше значення.

Як розділ мовознавчої науки, орфографія вивчає і формулює відповідну систему правил, які забезпечують нормативність написань. Вона з'ясовує правила вживання графічних знаків.

Орфографічні правила, як складова частина системи письмових норм літературної мови, повинні бути єдині для всіх користувачів мовою, бо це полегшує спілкування людей, робить його дієвішим, ефективнішим, а це сприяє піднесенню мовної культури народу.

Центральним поняттям в орфографії є **орфограма**, під якою розуміють написання слова, що вибирається з кількох можливих і ґрунтується на сформульованому і закріпленому в системі орфографії правилі. На місці орфограми можуть допускатися помилки. Наприклад, у слові *розсипати* – орфограма «з у префіксах»; у словах *незліч^еений* і *незліче^нний* – орфограма «-н- і -нн- у суфіксах».

Типологічна природа помилок зумовлюється належністю їх до певної частини орфографічної системи. До неї входять:

- правила написання звуків (фонем), у тому числі правопис адаптованих на ґрунті української мови іншомовних слів та їх частин;
- написання слів разом, окремо, через дефіс;
- уживання великої літери;
- правила переносу частин слова з рядка в рядок;
- вживання апострофа та інших не буквених знаків;
- графічні скорочення слів.

Крім цього, орфографія регулює написання афіксів і закінчень відмінюваних слів.

Українська орфографія ґрунтується на певних принципах, які зумовлені фонетичною і граматичною будовою мови і віддзеркалюють шляхи формування та розвитку її правописної системи. Таких принципів є три: фонетичний, морфологічний та історичний.

Фонетичний принцип української орфографії полягає в тому, що слова пишуться так, як вимовляються за нормами української орфоєпії: *вода, гарний, дуб*. Кожна буква у словах, написаних за цим принципом, виступає зі своїм основним звуковим значенням, яке вона має у складі алфавіту. Цей принцип застосовується при написанні великої кількості слів.

До конкретних випадків реалізації фонетичного принципу належать такі орфограми:

- **о, е** після літер на позначення шиплячих приголосних: *чорний – чернетка, чотири – четвертий*;
- літера **а** на місці колишнього [о] перед складом з наголошеним [а]: *хазяїн, багатий, качан*;
- **о, а** в дієсловах *котити – качати, допомогти – допомагати*;
- префікс **с** перед **к, п, т, ф, х**: *сказати, спитати*;
- **спрощені** групи приголосних: *пізно, чесний, тижня*;
- прикметникові та іменникові суфікси: *козацький, товариський, козацтво, товариство*.

Морфологічний принцип полягає в тому, що значущі частини споріднених слів – (морфеми) – пишуться однаково незалежно від вимови: наприклад, у слові *приніси* пишеться **с** всупереч вимові [ш:] за нормами сучасної орфоєпії. Ця ж орфограма є у корені слів *приніс, носити*.

За морфологічним принципом передаються на письмі такі звуки й звукосполучення :

- **о, е, и** в ненаголошеній позиції: *кожух, тепер, сивенький*;
- приголосні, що асимілюються: *боротьба, нігті, зшиті, квітчастий*;
- м'які приголосні перед іншими м'якими: *пісня, сніг*;
- відсутні у вимові приголосні: *студентський, агентство, поїзді, квіти*;
- подовжені приголосні, що з'являються внаслідок асиміляції на межі двох морфем: *буття, знання, сіллю*.

Отже, за морфологічним принципом орфографії фонема, незалежно від її позиційних змін, завжди позначається тією самою літерою, тому цей принцип називають ще фонематичним. Він може реалізуватися й фонетичним написанням при передачі фонем у сильній позиції (*голуб, боротись ніготь*), збігається з фонетичним принципом у письмовому відображенні чергування фонем у споріднених морфемах, яке виникло на основі звукових змін у процесі історичного розвитку мови: *ночі – ніч, гарячий – горіти, перемога – перемозі – переможний, садити – саджу*.

Таким чином, українська орфографія, яка значною мірою фонематична, водночас включає елементи і нефонематичного письма. Саме тому часто об'єднують перші два принципи і називають фонетико-морфологічний принцип.

В українській мові використовується також історичний (традиційний) принцип орфографії, хоч і обмежено. Він проявляється в тому, що написання слів пов'язане з традицією, а в сучасній мові воно не зумовлюється ні вимовою, ні граматичною будовою слова. За цим принципом слова тепер пишуться так, як вони писалися раніше. Цей принцип відбитий насамперед у графіці.

За традицією:

- вживаються літери **я, ю, є**, які позначають по дві фонemi у певних позиціях, а також літери **ї, щ**, які завжди позначають по дві фонemi (*яма, єдиний, що, їду*);
- пишеться м'який знак (*льотчик, заходьте, палець*);
- зберігаються подвоєні приголосні в іншомовних власних назвах (*Таллінн, Джонні*);
- вживаються в ряді слів **е, и**, що не перевіряються наголосом (*кишеня, лимон, герой, левада*);
- пишеться **і** після дев'яти літер («правило дев'ятки») у словах іншомовного походження (*Грім, Зімбabwe, Дідро*).

У жодній мові орфографія не базується виключно на одному принципі. Частіше називають переважальний, провідний принцип написань. Так, визначальним для російської мови є морфологічний, для білоруської – фонетичний принцип. Традиційною вважають англійську орфографію, яка відображає відображає вимову XIV – XV століть.

Для української орфографії важливими є також змістові (диференційні, смислові) написання однозвучних слів, що пов'язано з їх різним значенням.

Так, за смисловим розрізненням слів уживається велика та мала літери (*Лебідь* – прізвище, *лебідь* – птах), написання слів разом, окремо і через дефіс (*нагору і на гору, по новому і по-новому*).

Становлення українського правопису було дуже складним і тривалим. Формування орфографічної системи української мови (як і російської та білоруської) веде свій початок від часів Київської Русі, коли слов'яни мали дві азбуки – глаголицю і кирилицю.

В основі тогочасного правопису був фонетичний принцип, тобто написання відбивало вимову. Фонетична система поступово змінювалася, а правописні правила, майже не змінюючись, стали традиційними. Відповідність між вимовою і правописом була порушена.

Певну упорядкованість принесло книгодрукування («Апостол», «Буквар» І. Федорова – XVI ст.), перші українські граматики М. Смотрицького, Л. Зизанія. У кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні усталився історико-етимологічний принцип написань, який проіснував до кінця XVIII – XIX ст. Так, видатний учений, збирач українських пісень М. Максимович у 1827 р. використав його під час

надрукування однієї із своїх збірок «Малороссийские песни», звідки пішла назва авторської правописної системи – м а к с и м и в и ч і в к а. Згідно з нею в українській мові використовувався російський гражданський шрифт з іншим звуковим значенням деяких літер, запроваджувалися надрядкові знаки. М. Максимович намагався зберігати стару форму слова і хотів передати на письмі діалектні особливості української мови. Цей правопис був дуже складний і незручний у користуванні, хоч його творець виходив з потреб живої мови, стояв ніби на засадах фонетичного принципу, намагаючись узгодити традицію із новими потребами.

Розвиток правописної системи української мови, яка будувалася на народній основі, пов'язується з виходом «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.) (хоч в основі цього й інших творів був історико-етимологічний принцип), на яку згодом спирався основоположник нової української літературної мови Тарас Шевченко.

На початку ХІХ ст. вийшла перша українська граматика О. Павловського («Грамматика малороссийского наречия» 1818 р.), у якій вперше був застосований фонетичний принцип правопису. Проте на Західній Україні і в Закарпатті аж до 80-х років ХІХ ст. як офіційний був поширений історико-етимологічний принцип, який у Східній Україні здобув мало прихильників. Серед них – харківські письменники П. Гулак-Артемовський і Г. Квітка-Основ'яненко (виробили слобожанський правопис).

Перші кроки до фонетизації правопису Галичини зробили письменники М. Шашкевич, Я. Головацький, І Вагилевич, які у 1837 р. надрукували гражданським шрифтом живою народною мовою відомий альманах «Русалка Дністровая». У галузі правопису він став досить прогресивним явищем (проголошене ними правило – «Пиши, к чуєш, а читай, як видиш»). Багато з того, що ці письменники внесли в правопис, і сьогодні фіксується (усунули букви **ѣ, ѣ**; увели **є, у**, позначки для дж, дз – **^**, у сучасному значенні вживали **йо, ъо**). Проте реакційні коло добилися заборони збірки в 1848 р.

З кінця 40-х років ХІХ ст. в Галичині почала улітературнюватися українська мова, а тому й продовжилася робота над уніфікацією правописної системи. На конференції «Собор руських учених» (1848 р.) було розглянуто проект такого правопису, однак проблема не була вирішена (для шкіл, письменства і для вчених-філологів були різні правила). Загалом, галицькі вчені дотримувалися більше етимології, а східноукраїнські обстоювали фонетичні засади.

Велику роль у цих умовах відіграли такі видання, як журнал «Основа» (1861 – 1862 р. р. виходив у Петербурзі і популяризував твори М. Вовчка, Л. Глібова, Т. Шевченка), «Граматка» П. Куліша (його правописна система – к у л і ш і в к а – остаточно закріпила фонетичний принцип правопису на Наддніпрянщині і поширилася на Західну Україну).

Наказ Олександра II (1876 р.) забороняв українську мову, а значить – і український правопис, який поступово втрачав національні ознаки.

У Західній Україні з 80-х років ХІХ ст. поширився фонетичний правопис Є. Желехівського – ж е л е х і в к а, побудований на основі східноукраїнського, але пристосований до особливостей західноукраїн

ської діалектної вимови, що дозволяє визнати його як прогресивне явище на той час. З 1895 р. він став офіційним у Галичині (у ньому не було апострофа; передавалися на письмі пом'якшені приголосні у словах типу *сьвіт, зьвір*; у деяких словах вживався м'який л (лямпа, льозунг, блюзка); частка **–ся** писалася окремо від дієслів).

Отже, до кінця XIX ст. в Україні так і не було вироблено єдиної, загальнообов'язкової правописної системи, якою б користувалися на східноукраїнських і західноукраїнських землях, а було майже 50 правописних систем.

Перший досконалий словник «Словарь української мови» Б. Грінченка, який вийшов на початку XX ст. був надрукований на основі правописної системи Куліша – Желехівського, після чого правопис словника, **Грінченківка**, був повсюдно прийнятий у Східній Україні, закріпився у шкільних граматиках.

Після жовтневого перевороту знову постало питання про упорядкування українського правопису. Розпочалася серйозна робота над створенням такого правопису на основі «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка.

1921 р. радянський уряд затвердив і опублікував «**Найголовніші правила українського правопису**» (близько 50-ти). Це був перший офіційний, науково обґрунтований і затверджений урядом правопис. Значення цього видання важко переоцінити.

З 1925 р. розпочала роботу урядова Державна правописна комісія, яка 1926 р. опублікувала проект українського правопису, який довго обговорювався у пресі (був спеціальний додаток у газеті «Вісти»). Завершила дискусію правописна конференція у Харкові 1927 р., на яку прибули делегати з усіх частин України. Остаточна редакція цього **п р а в о п и с у** була затверджена у **1928 р.** Це був **перший повний український правопис**, який відбивав національні риси нашої мови. Однак він проіснував лише 5 років і в 1933 р. був заборонений, бо процес українізації почав згортатися. Розпочалася кампанія щодо максимального зближення української і російської мов. До 1940 р. був підготовлений черговий варіант українського правопису, однак війна затримала його вихід. У час війни правописна комісія (її члени – П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, Ю. Яновський, Л. Булаховський та ін.) не припиняла своєї роботи і 5 травня **1945 р.** РНК УРСР схвалила **нову редакцію «Українського правопису»**, який того ж року і вийшов.

1960 р. вийшло 2-е видання «Українського правопису» із змінами і доповненнями.

1993 р. вийшов удосконалений і оновлений «**Український правопис**», обов'язковий для ужитку в державних установах, у пресі, в освіті.

2019 р. запропонована нова редакція правописного кодексу українців, яка вступила в дію з травня **2024 р.** У **Правописі-2019** збережено підхід до мови як до знакової системи й суспільного явища. Правописна норма, з одного боку, ґрунтується на тісних зв'язках елементів сучасної мовної системи, що відображається на письмі, а з другого боку, – на дотриманні мовної традиції та на залежності від неї. В оновлених орфографічних правилах приділено увагу

написанню нових запозичених слів, власних назв, усунено застарілі формулювання, спрощено та уніфіковано орфографічні норми. Уперше запропоновано варіантні написання.